

A roma és nem roma fiatalok középiskolai továbbtanulása

Első eredmények a TÁRKI–Educatio Életpálya-felmérése alapján

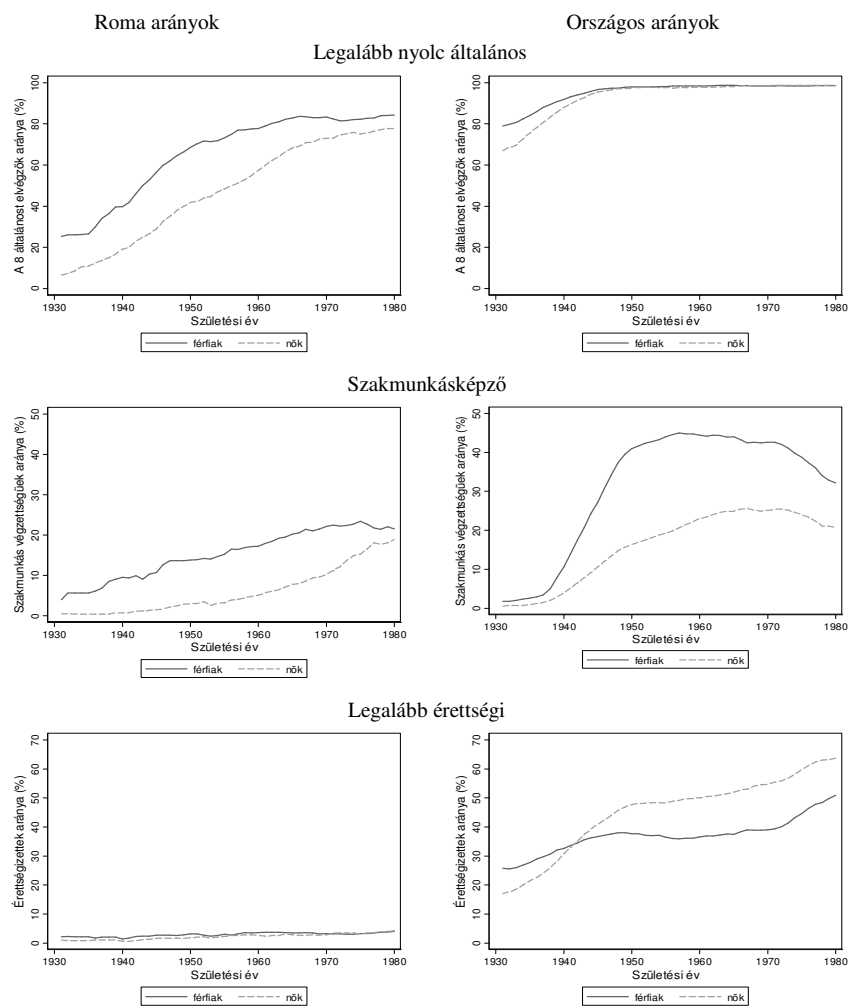
Kertesi Gábor – Kézdi Gábor

1. Bevezetés

A magyarországi romák munkaerő-piaci hátrányai jól ismertek. A roma férfiak foglalkoztatási rátája nem éri el az országos átlag felét, a nőké a harmadát sem (Kertesi 2005). A jelenség egyik legfontosabb oka a romák alacsony szintű és minőségű iskolázottsága. Ebben a tanulmányban egy új, nagymintás panelfelvétel, a TÁRKI és az Educatio Kht. Életpálya-felvétele alapján mutatjuk be a roma fiatalok lemaradását az általános iskola végén jelentkező kompetenciákban, a középiskolai továbbtanulásban, és a középiskola első éveiben történő lemorzsolódás tekintetében.

A rendszerváltást megelőző évtizedekben a romák szinte teljes mértékben felzárkóztak az országos átlaghoz az általános iskola elvégzése tekintetében, és egyre nagyobb arányban tanultak tovább szakmunkásképző intézményekben. A roma tanulók aránya azonban elhanyagolható maradt az érettségit adó középiskolákban, és ennek megfelelően a felsőoktatásban is. Az *1. ábra* a romák iskolázottsági trendjeit mutatja be (utánközlés Kertesi–Kézdi 2005 alapján). Az ábrán a születési év szerinti befejezett iskolai végzettséget látjuk. Az ábrán látható utolsó, 1980-ban született korosztály 1998-ban volt 18 éves, az ő iskolai végzettségük így a kilencvenes évek végi továbbtanulási és iskola-elvégzési arányokat tükrözi. A roma arányszámok célzott roma felmérésekből származnak (Havas–Kemény 1995; Kertesi–Kézdi 1998; Kemény–Janky–Lengyel 2004), ezeket nem a nem-roma arányokkal, hanem az országos átlagos arányokkal tudjuk összehasonlítani, amelyekben romák és nem romák egyaránt szerepelnek (a rendelkezésre álló országos felmérések ugyanis nem teszik lehetővé a roma identitású személyek megkülönböztetését).

1. ábra. A felnőtt népesség befejezett iskolai végzettsége születési év szerint. Romák és országos átlagok (%)

Források: Romák: 1993/94-es és 2003-as cigányvizsgálat; Magyarország összesen: KSH Munkaerő-felvétel, 1993/94 és 2003/2004. Az 1930–1940 között születettek iskolázottsági arányait az 1993-as felvételekből becsültük, az 1940–1970 között születettekéit az 1993-as és 2003-as felvételek átlagával, az 1970–1980 között születettekéit a 2003-as felvételekből. Az ábrák a megfelelő arányszámok mozgó átlagolással (± 5 év) simított idősorait mutatják. Utánközlés Kertesi–Kézdi (2005) alapján.

Az elmúlt évtizedben a roma fiatalok aránya megnövekedett a szakképzésben és az érettségit adó középiskolákban is. Havas–Kemény–Liskó (2002) adatai alapján az 1990-es évek végén a befejezett általános iskolai végzettségű roma fiatalok 55–60%-a szakmunkásképzőben, 15–20%-a pedig érettségit adó középiskolában (zömében szakközépiskolában) tanult tovább. A Liskó (2002, 2005) által vizsgált középiskolás roma tanulóknak azonban csaknem 60%-a lemorzsolódott a kilencedik és tizedik osztályban. A roma fiatalok továbbtanulási arányainak növekedése tehát nem feltétlenül jelent ugyanekkora növekedést a középiskolai végzettség tekintetében is. Janky–Kemény (2004) mindezek ellenére azt valószínűsíti, hogy „*a középiskolát végzetek aránya néhány év múlva mégis eléri vagy meg is haladja a 20%-ot.*” Az optimista forgatókönyv szerint tehát az ezredforduló után elindulhat a roma fiatalok felzárkózása a középiskolai végzettség terén, sokuk számára megnyitva a felsőfokú végzettség felé vezető utat.

A kérdés fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. A rendszerváltás utáni magyar társadalom egyik nagy jelentőségű eredménye az érettségit adó középiskolai végzettség tömeges elterjesztése, és ezzel az egyetem felé vezető út széles körű demokratizálása volt. Ebbe a folyamatba a kilencvenes években a roma fiatalok tömegei nem tudtak bekapcsolódni. Ha a helyzet nem változik, akkor a roma kisebbség munkaerő-piaci problémái a jövőben sem fognak enyhülni. Középiskolai vagy szakiskolai végzettség nélkül a mai Magyarországon gyakorlatilag lehetetlen stabil munkát találni. Valódi munkaerő-piaci értéke csak az érettséginek és az arra épülő felsőfokú végzettségnek van (Kertesi–Varga 2004; Kézdi 2004).

Vajon hogyan alakul ma, az ezredforduló utáni években a roma fiatalok középiskolai továbbtanulása? Milyen tényezők állnak a sikeres továbbtanulás vagy a lemorzsolódás háttérében? Tanulmányunk a TÁRKI–Educatio Életpálya-felmérés első két hulláma alapján próbál képet adni a roma fiatalok továbbtanulásáról és első középiskolai éveiről.

2. Az Életpálya-felmérés

Az Életpálya-felmérés tízezer fiatal életét követi nyomon 2006 őszétől évi rendszerességgel. A felmérés alapja a 2006 májusában nyolcadik osztályos tanulók sokasága, akik kitöltötték az országos kompetenciamérés szövegértés és matematika tesztjeit, valamint családi háttérkérdőívét (a sokaság kiegészült a kompetenciatesztet nem, vagy más formában kitöltő sajátos nevelési igényű tanulókkal). A kiinduló minta tízezer fős. Mivel a felmérés egyik legfontosabb célja a középiskolai lemorzsolódás és általában az iskolai hátrá-

nyok elemzése, a mintában országos arányukhoz képest felül vannak reprezentálva az alacsonyabb kompetenciaeredményű és a sajátos nevelési igényű tanulók. Az elemzések során ezt az aránytalanságot megfelelő súlyok használatával kezeljük.

Az Életpálya-felmérés első hullámában, 2006 őszén a mintába került tízezer fiatal részletes családi kérdőívet töltött ki. Az általános iskola elvégzése után továbbtanuló fiatalok ekkor kilencedik évfolyamosok voltak. A felmérés középpontjában a család szerkezetére és anyagi helyzetére, a megkérdezett tanulók kisgyermekkorára, egészségtörténetére, iskolatörténetére és középiskolai továbbtanulására irányuló kérdések álltak. A második adatfelvételi hullám elsősorban az iskolai pályafutásra, illetve az iskolai lemorzsolódás mechanizmusaira összpontosított. Az Életpálya-felmérés a tervek szerint még legalább nyolc évig folyik, minden év őszén ugyanazon fiatalok és családjaik megkérdezésével.

A második adatfelvételnél az eredeti minta 90%-ával sikerült kitölteni a kérdőívet. A mintacsökkenés nem teljes mértékben véletlenszerű, de a megfigyelhető ismérvekkel való összefüggések nem mutatnak egyértelmű képet a szelekciós torzítás irányáról. A felmérés második hullámából kimaradtak nem térnek el jelentős mértékben a teljes mintától családi hátterük vagy nyolcadikos kompetencia- és tanulmányi eredményeik alapján, ám valamivel felülreprezentáltak közöttük a sajátos nevelési igényű tanulók, valamint a budapestiek és a közép-dunántúli régió lakói.

3. Az etnikai hovatartozás mérése

A roma fiatalok pályafutásának vizsgálatához szükséges az etnikai hovatartozás mérése, ám ez a mai Magyarországon problematikus és kényes kérdés. A 2001. évi népszámlálás adatai szerint a hazai roma nemzetiségű népesség lélekszáma 190 046 fő, ami a teljes népesség 1,9%-át jelenti (a 15–39 éves korosztályban az arány 2,3%). A népszámlálásban romának tekintették azt a személyt, aki a nemzetiségére irányuló kérdésre a roma/cigány nemzetiség megjelölésével válaszolt. A legfrissebb társadalomtudományi kutatási eredmények alapján azonban jól ismert, hogy ez az adat durván alulbecsüli a hazai roma népességet, amely a legutóbbi megbízhatónak tekinthető célzott felmérés alapján 600 ezer főre, azaz a népesség 6%-ára tehető (Kemény–Janky–Lengyel 2004). Mivel a romák körében a gyermekek száma lényegesen nagyobb, az időseké pedig lényegesen kisebb, mint a népesség egészében, a romák részaránya a fiatalabb korcsoportokban a 8-12%-ot is elérheti.

Az Életpálya-felmérés a megcélzott korosztályra nézve országosan reprezentatív felvétel, így a romákra fókuszált célzott kutatások módszertanát nem követhette. Az etnikai hovatartozást ezért egyszerűen – és a népszámláláshoz hasonlóan – a nemzetiségi-etnikai hovatartozás megkérdezésével mérte. A kérdőív azonban két ponton is eltért a népszámlálási módszertől. A kevésbé jelentős eltérés a megfogalmazásban volt: az etnikai hovatartozásra külön felhívta a figyelmet. A 2001. évi népszámlálás megfogalmazásában a kérdés így hangzott: „*Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?*” Az Életpálya-felmérésben pedig így: „*Országunkban az emberek sokféle nemzetiséghez vagy etnikumhoz tartoznak. Ön milyen nemzetiségűnek tartja magát elsősorban?*” A fontosabb eltérés abban állt, hogy az Életpálya-felmérés a magyarországi nagymintás adatfelvételek közül először lehetővé tette a *kettős identitás* vállalását, rákérdezve a „másodsorban” vállalt nemzetiségi identitásra is. A felmérés további kérdéseket tartalmazott a család nemzetiségi-etnikai összetételéről, és ezeket a kérdéseket az első mellett a második adatfelvételi hullám is tartalmazta. Ebben a tanulmányban a megkérdezett fiatalok etnikai hovatartozásának megállapításához (az első adatfelvételi hullám alapján) az apák és anyák első- és másodsorban vállalt identitását vesszük alapul. Az eredményeket az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. Az *elsősorban* vagy *másodsorban* önmagukat romának tartó szülők aránya (%)

	Anya	Apa	Anya vagy apa
Elsőként jelölte meg a roma identitást	2,7	2,9	3,2
Másodikként jelölte meg a roma identitást	2,8	2,8	3,8
Egyik esetben sem jelölte meg a roma identitást	94,5	94,3	93,0
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Életpálya-felmérés 1. hullám, saját becslések.

Jól látható, hogy a másodsorban vállalt identitás alapján a roma szülők aránya legalább ugyanakkora, mint az elsősorban vállalt identitás alapján. A kettős identitás vállalásának lehetősége az önmagukat romának tekintő szülők számát legalább megkétszerezi. A kettős identitás tartalma, az identitás, illetve a mérés időbeli stabilitása, valamint a családok etnikai összetétele olyan kérdések, amelyekkel ebben a tanulmányban nem foglalkozunk. A továbbiakban azokat a tanulókat tekintjük romának, akiknél legalább az egyik szülő (ha csak egyszülős a család, akkor az egyetlen együtt élő szülő) elsősorban vagy másodsorban romának tartotta magát az első adatfelvételen. Az ilyen tanulók száma a kezdeti tízezres mintában 795 fő volt, ami a megfelelő sú-

lyokkal tekintve, közel 8%-os roma arányt jelent. Ez valamivel alatta marad az előzetes becslések alapján várt aránynak, de megközelíti annak alsó határát, és esetszámban is részletesen elemezhető mintát ad.

4. Általános iskolai eredményesség

A nyolcadikos kompetenciaeredmények tekintetében a roma tanulók hátránya igen jelentős. A 2. táblázat a nyolcadikos (nem sajátos nevelési igényű) tanulók sztenderdizált olvasási és matematika teszteredményeit mutatja be (országos átlag = 0, országos szórás = 1). A táblázat az adatokat etnikai hovatartozás és nem szerinti bontásban mutatja.

2. táblázat. Nyolcadikos kompetenciaeredmények nem és etnikai hovatartozás szerint – sztenderdizált értékek (országos átlag = 0, szórás = 1)

	Roma tanulók	Nem roma tanulók	Eltérés
Olvasáskészség			
Fiúk	-0,33	-0,06	-0,27
Lányok	-0,25	0,07	-0,32
Összesen	-0,29	0,00	-0,29
Matematika teszt			
Fiúk	-0,32	0,03	-0,35
Lányok	-0,36	-0,05	-0,31
Összesen	-0,34	0,00	-0,34

Forrás: Életpálya-felmérés 1. hullám, saját becslések.

A roma tanulók 0,29 szórás egységgel alacsonyabb eredményeket érnek el az olvasási kompetenciateszten. Lemaradásuk a matematika teszten valamivel jelentősebb, 0,34 szórás egységnyi. Olvasáskészség tekintetében a nyolcadikos lányok jobb eredményeket érnek el, mint a fiúk. A nemek közötti különbségek a roma tanulók esetében valamivel kisebbek, ennek megfelelően a fiúk között valamivel kisebbek, a lányoknál valamivel nagyobbak az etnikai különbségek. A matematika teszteredmények mindennek a tükörképét mutatják: itt a lányok teljesítenek valamivel rosszabbul. A nemek közötti eltérés megint kisebb a romák között, és ennek megfelelően itt a lányok esetében kisebb valamivel a roma–nem roma különbség.

3. táblázat. Nyolcadik év végi osztályzatok roma és nem roma tanulók között – nyers különbségek, illetve az olvasás és matematika kompetenciaeredmények kontrollálása után fennmaradó különbségek

	Matematika	Magyar nyelvtan	Magyar irodalom	Magartartás	Szorgalom	Átlag
Roma tanulók	2,8	3,1	3,2	3,8	3,5	3,3
Nem roma tanulók	3,4	3,6	3,8	4,2	3,9	3,8
Nyers roma–nem roma különbség	-0,62	-0,56	-0,57	-0,41	-0,41	-0,52
[sztenderd hiba]	[0,04]**	[0,04]**	[0,04]**	[0,04]**	[0,04]**	[0,03]**
A kompetenciaeredmények kontrollálása után fennmaradó roma–nem roma különbség	-0,54	-0,49	-0,50	-0,38	-0,36	-0,47
[sztenderd hiba]	[0,04]**	[0,04]**	[0,04]**	[0,04]**	[0,04]**	[0,03]**

Forrás: Életpálya-felmérés 1. hullám, saját becslések.

Megjegyzés: Heteroszkedaszticitás-robustusz sztenderd hibák. ** szignifikáns 1%-on.

Az egyes tantárgyi eredmények szintjében jelentős eltérések találhatók, a roma–nem roma különbségek azonban figyelemreméltóan stabilak. A tantárgyi eredmények 6 tizeddel alacsonyabbak a roma tanulók körében, a magartartás- és szorgalmi osztályzatok 4 tizeddel. Az átlagok közötti különbség 5 tized.

A roma és nem roma fiatalok év végi osztályzatai között mutatkozó nyers különbségek meglepően kis mértékben csökkennek a kompetenciaeredmények kontrollálása után, ami vélhetően több, egymást nem feltétlenül kizáró okra vezethető vissza. (1) Lehetséges, hogy a minden tekintetben azonos teljesítményű roma és nem roma tanulókat átlagosan másképp osztályozzák. Ez felfogható egyfajta diszkriminációnak. (2) Az is lehetséges, hogy az érdemjegyekben kimutatható jelentős különbségek az iskolai teljesítménykülönbségek azon részét tükrözik, melyeknek mérésére a kompetenciatesztek nem alkalmasak. Az iskolai sikerességben szerepet játszhatnak a nem kognitív készségek is, amelyekre a kompetenciavizsgálatok nem terjednek ki. Az is elképzelhető, hogy a kompetenciatesztek más (szűkebben vagy éppenséggel tágabban értelmezett) készségeket mérnek, mint a tantárgyi eredmények. (3) Végül elvileg lehetséges az is, hogy a kompetenciatesztek jelentős hibával mérik a valós olvasási és matematikai kompetenciákat, ezért a fennmaradó érdemjegy-különbségek egy része valós matematikai és olvasási kompeten-

ciakülönbségeknek tudható be. Ez utóbbi lehetőség jelentősége azonban valószínűleg nem nagy, mert – mint látni fogjuk – a kompetenciaeredmények szoros összefüggésben állnak a tanulmányi sikerességet jól mérő továbbtanulási valószínűségekkel.

5. Továbbtanulás

A már nyolcadikban is gimnáziumba járó tanulók számára a nyolcadik évfolyam utáni továbbtanulás kérdése természetesen egész másképp vetődik fel, mint a nyolcosztályos általános iskolába járók számára. A roma tanulók közül gyakorlatilag senki nem járt nyolcadikos korában gimnáziumba (a mintabeli arány 0,1% volt), szemben a nem roma tanulók 7,3%-ával (Budapesten ugyanezek az arányok: 0, illetve 14,5%).

A nyolcadik osztályt a kompetenciatesztet írt tanulók 99,5%-a sikeresen befejezte. Évisméltésre a tanulók 0,5%-a (a roma tanulók 1,2%-a) kényszerült. A nyolcadik osztályt a 2005/2006. tanévben sikeresen befejező tanulók továbbtanulási arányait mutatja a 4. táblázat. (Az adatok a 2006. őszi állapotokat mutatják. A továbbtanuló diákok ekkor kilencedik évfolyamosok voltak.)

4. táblázat. *Továbbtanulási arányok, a nyolcadik évfolyamot sikerrel elvégzők százalékában*

	Roma tanulók	Nem roma tanulók	Eltérés
Nem tanult tovább	8	1	+7
Szakiskola	58	23	+35
Szakközépiskola	26	42	-16
Gimnázium	8	34	-26
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>0</i>

Forrás: Életpálya-felmérés 1. hullám, saját becslések.

A továbbtanulási arányok igen magasak: országosan 98%. Az etnikai különbségek azonban számottevőek: a roma fiatalok 8%-a, a nem roma fiatalok 1%-a nem tanult tovább sehol nyolcadik után. A továbbtanuló roma fiatalok többsége (58%) szakiskolában folytatta tanulmányait, kisebb része szakközépiskolában (26%), gimnáziumba pedig csak 8%-uk járt kilencedikben. A nem roma fiataloknak ezzel szemben kevesebb mint egynegyede tanult szakiskolában, több mint 40%-a tanult szakközépiskolában, 34%-a pedig gimnáziumban.

A kompetenciaeredmények és a továbbtanulás összefüggését a 4. táblázatban bemutatott továbbtanulási alternatívák egyenkénti valószínűségét magyarázó lineáris valószínűségi modellekben vizsgáltuk. Először azt a kérdést tettük fel, hogy a roma és a nem roma fiatalok közötti továbbtanulási különbségek mennyiben tudhatók be a sajátos nevelési igényű (sni) státusban, a kompetenciaeredményekben és az általános iskolai tanulmányi eredményekben tapasztalható különbségeknek. Becsült egyenleteink a következők voltak:

$$\Pr(\text{tovt} = j) = \alpha_0^j + \alpha_1^j R_i$$

$$\Pr(\text{tovt} = j) = \beta_0^j + \beta_1^j R_i + \beta_2^j k_i + \beta_3^j k_i^2 + \beta_4^j d_i + \beta_5^j d_i^2 + \beta_6^j \text{sni}_i$$

$$\Pr(\text{tovt} = j) = \gamma_0^j + \gamma_1^j R_i + \gamma_2^j k_i + \gamma_3^j k_i^2 + \gamma_4^j d_i + \gamma_5^j d_i^2 + \gamma_6^j \text{sni}_i + \sum_{l=1}^L \gamma_{6+l}^j o_{li} ,$$

ahol az i index az egyént, a j index a továbbtanulás irányát jelzi (0 = nem tanult tovább, 1 = szakiskolában, 2 = szakközépiskolában vagy gimnáziumban tanult tovább), $R_i = 1$, ha az illető roma tanuló és 0, ha nem, k_i az olvasás és matematika kompetenciaeredmény átlaga, d_i az olvasás és matematika kompetenciaeredmény különbségének abszolút értéke, $\text{sni}_i = 1$, ha az illető sni-tanuló volt nyolcadikban és 0, ha nem, o_{li} pedig az l -edik tantárgyból kapott nyolcadik év végi osztályzat (három érdemjegyet: a magatartást, a szorgalmat és az év végi átlagot vettük számításba, lásd a 3. táblázatot). A részletes eredményeket a Függelék F1. táblázata tartalmazza. E helyütt csak a roma együtthatók (α_1 , β_1 , γ_1) becslést értékeit és sztenderd hibáit mutatjuk be. A függő változókat 0–1 helyett 0–100 értékkel szerepeltettük, a becslést roma együtthatók így a roma – nem roma különbségeket százalékos formában adják meg.

A nyers különbségek – kisebb kerekítési hibáktól eltekintve – a 4. táblázatban bemutatott különbségekkel egyenlők. A kompetenciaeredmények kontrollálása utáni eredmények (abszolút értékben) alig valamivel kisebbek ennél. Ez azt jelenti, hogy az azokban mutatkozó, egyébként jelentős etnikai különbségek nem sokat tesznek hozzá a továbbtanulási különbségekhez. A nyolcadikos tanulmányi eredmények a szakiskolai továbbtanulás különbségek egyharmadát, a gimnáziumi különbségeknek pedig csaknem 60%-át magyarázzák meg, a nem továbbtanulásban és a szakközépiskolai továbbtanulásban található különbségeket azonban változatlanul hagyják.

5. táblázat. A roma és nem roma fiatalok közötti továbbtanulási különbségek (%)

	Továbbtanulási arány			
	Nem tanult tovább	Szakiskolába jár	Szakközépiskolába jár	Gimnáziumba jár
Nyers különbségek [sztenderd hiba]	7,7 [1,0]**	34,8 [2,0]**	-16,4 [1,8]**	-26,1 [1,2]**
Kontrollált különbségek: sni, kompetencia [sztenderd hiba]	7,4 [1,0]**	31,9 [2,1]**	-16,4 [1,8]**	-22,8 [1,3]**
Kontrollált különbségek: sni, kompetencia, jegyek [sztenderd hiba]	6,7 [1,0]**	19,1 [1,9]**	-16,8 [1,9]**	-9,0 [1,3]**

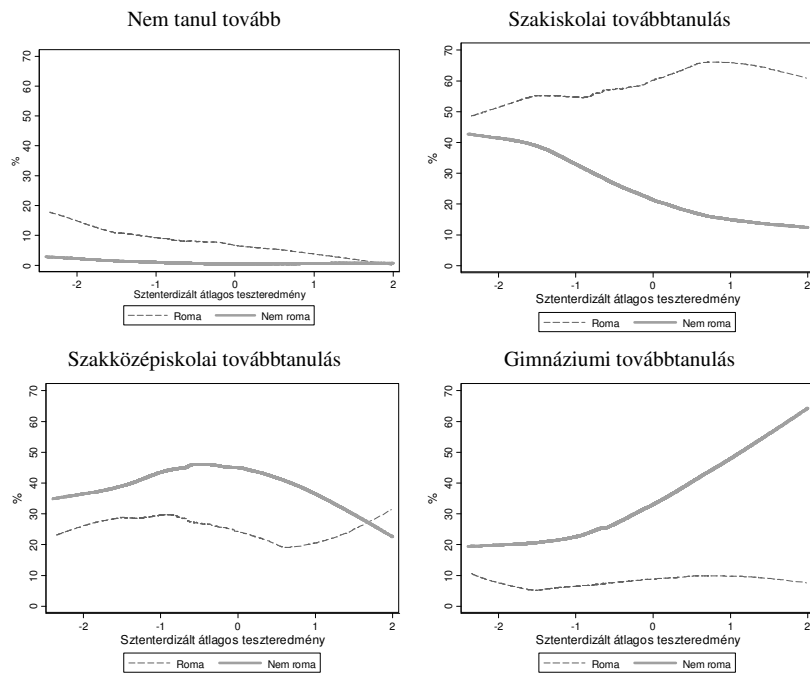
Forrás: Életpálya-felmérés 1. hullám, saját becslések. További részletekről lásd a *Függelék FI. táblázatát*.

Megjegyzés: Heteroszkedaszticitás-robustus sztenderd hibák. ** szignifikáns 1%-on

A kompetenciaeredmények ugyan nem magyaráznak sokat az etnikai különbségekből, magával a továbbtanulással azonban összefüggnek (lásd az *FI. táblázat* megfelelő együttthatóit). A kompetenciaeredmények és a továbbtanulás kapcsolatát ezért, külön a roma és a nem roma fiatalokra, részletesebben is megvizsgáltuk. Külön regressziókat becsültünk a roma és a nem roma fiatalokra, amelyekben az egyes továbbtanulási valószínűségeket vizsgáltuk egyetlen változó, az olvasás és a matematika kompetenciaeredmény átlaga függvényében. A regressziókat nemparametrikus, úgynevezett „lowess” módon becsültük, ami az adott kompetenciaeredményhez tartozó százalékos továbbtanulási valószínűségeket függvényforma megkötés nélkül mutatja be.

A nemparametrikus regressziók eredményeit grafikus formában közöljük (lásd 2. *ábra*). A grafikonok azt mutatják, hogyan változnak a továbbtanulás irányát előrejelző valószínűségek a kompetenciaeredmények átlagának függvényében. Az ábrák a sztenderdizált kompetenciaeredmények $-2,4$ és $+2,0$ közötti szórásstartományát vizsgálják. Ebbe a tartományba esik a tanulók 98%-a. A $-1,5$ szórássegység alatti és a $+1,5$ szórássegység feletti eredmények kiemelkedően rossznak, illetve kiemelkedően jónak számítanak.

2. ábra. A roma és nem roma fiatalok továbbtanulási valószínűségének alakulása a kompetenciaeredmények függvényében (olvasás és matematika teszteredmények átlaga)

Forrás: Életpálya-felmérés 1. hullám, saját becslések. Nemparametrikus *lowess* regressziók.
Megjegyzés: A vízszintes tengelyen a kompetenciaeredményeket a teljes sokaságra jellemző szórás-egységekben mérjük.

A grafikonok tanúsága szerint a kompetenciaeredmények igen eltérő szerepet játszanak a roma és nem roma fiatalok továbbtanulásában. Magának a továbbtanulásnak a valószínűségét ugyan mind a roma, mind a nem roma nyolcadikosok körében hasonlóan befolyásolják – az alacsony kompetenciaeredmények tartományában itt is, ott is nő a nem továbbtanulás valószínűsége – a romák esetében azonban az összefüggés erősebb, és annak esélye jóval magasabb. Jelentős a különbség tapasztalható a kompetenciaeredmények szakiskolai továbbtanulásra gyakorolt hatásában:¹ a nem roma fiatalok szak-

¹ Emlékeztetőül: a roma fiatalok 56, a nem roma fiatalok 23%-a jár szakiskolába.

iskolai továbbtanulási valószínűsége folyamatosan és nagymértékben csökken a kompetenciaeredményeik függvényében a roma fiatalok szakiskolai továbbtanulási esélye ezzel szemben a kompetenciaeredmény függvényében folyamatosan nő egészen a kiugróan magas eredményekig. Amíg tehát a szakiskolát a nem roma tanulók körében a rosszabb teszteredményeket elért tanulók választják, addig a roma tanulók körében közepes és jobb eredmény esetén magasabb a szakiskolába továbbtanulók aránya –, de alacsony teszteredmények esetén is magasabb a nem roma aránynál.

Szakközépiskolába a nem roma tanulók közül leginkább a közepes, átlag körüli kompetenciaeredményű nyolcadikosok kerülnek. A roma tanulók esetében az összefüggés gyenge (statisztikailag nem szignifikáns), és nincs egyértelmű iránya. A gimnáziumi továbbtanulás valószínűsége a nem roma tanulók körében a kompetenciaeredmények erőteljesen növekvő és konvex függvénye: gimnáziumba a legjobb kognitív készségű nem roma fiatalok kerülnek. A roma fiatalok esetében a kompetenciaeredmények és a gimnáziumba járás valószínűsége között nagyon gyenge az összefüggés.

Mindez azt mutatja, hogy a nem roma fiatalok esetében rendkívül erőteljes kompetenciaalapú szelekció zajlik: az alacsony kompetenciaeredményűek iskolája a szakiskola, a közepes eredményűeké a szakközépiskola, a jó eredményűeké a gimnázium. A roma fiatalok esetében azonban csak magának a továbbtanulásnak az esélyét befolyásolják komolyabb mértékben a kompetenciaeredmények. A kompetenciaeredmények és a továbbtanulási irány gyenge összefüggése a roma tanulók esetében olyan kérdés, amely további szisztematikus kutatást igényel.

6. Lemorzsolódás a középiskola első és második osztálya között

Az Életpálya-felmérés második adatfelvételi hullámának alapján képet kaphatunk a tizedik osztály közepére bekövetkezett lemorzsolódások és iskolaváltások mértékéről. Az eredményeket a 6. táblázat mutatja.

A tizedik osztály közepéig kevesen morzsolódnak le. A szakiskolákból a roma tanulók 9%-a, a nem roma tanulók 3%-a marad ki; szakközépiskolákból és gimnáziumokból a roma tanulók 3-4%-a, a nem roma tanulók közül pedig gyakorlatilag senki sem (0,3, illetve 0,1%) morzsolódik le a tizedik évfolyam közepéig.

6. táblázat. *Lemorzsolódási arányok a kilencedik és tizedik osztály között – etnikai hovatartozás és a kilencedikes iskolatípus szerint (%)*

Iskolatípus 9. osztályban	Roma fiatalok	Nem roma fiatalok	Összesen
Szakiskola	8,9	2,6	3,7
Szakközépiskola	4,0	0,3	0,5
Gimnázium	2,8	0,1	0,1
<i>Összesen</i>	<i>7,1</i>	<i>0,8</i>	<i>1,2</i>

Forrás: Életpálya-felmérés 1. és 2. hullám, saját becslések.

7. táblázat. *Iskolatípus-váltási arányok a kilencedik és tizedik osztály között – etnikai hovatartozás és a kilencedikes iskolatípus szerint (%)*

Iskolatípus a 9. osztályban	Iskolatípus a 10. osztályban			Összesen
	Szakiskola	Szakközépiskola	Gimnázium	
Roma tanulók				
Szakiskola	94	4	2	100
Szakközépiskola	29	68	3	100
Gimnázium	9	6	85	100
Nem roma tanulók				
Szakiskola	89	10	1	100
Szakközépiskola	9	89	2	100
Gimnázium	1	3	96	100

A lemorzsolódás ugyan kis jelentőségű, a kilencedik és tizedik évfolyam között azonban többen váltottak iskolát. A 7. táblázat bemutatja, hogy a roma tanuló körében jelentős lefelé irányuló mobilitás figyelhető meg. A roma szakközépiskolások csaknem 30%-a szakiskolába kerül tizedikre, míg a nem roma szakiskolásoknál ez az arány csak 9%. Ráadásul a nem roma tanulók esetében ugyanekkora (10%) a felfelé (szakiskolából szakközépiskolába) irányuló mobilitás, a roma tanulóknál viszont ez a felét sem teszi ki (4%). Míg a nem roma gimnazisták mindössze 4%-a kerül alacsonyabb szintű iskolatípusba tizedikre, addig a kilencedikes roma gimnazistáknak 9%-a szakiskolában, 6%-a pedig szakközépiskolában tanul tovább tizedikben. Mindez előrevetíti a roma–nem roma különbségek további növekedését az iskolatípusok szerinti továbbtanulásban, és a roma tanulók nagyobb arányú lemaradását valószínűsíti végzéskor az érettségire adó középiskolákban, mint amit a

nyolcadik évfolyam elvégzése után, a beiratkozások alapján megfigyelhetünk.

A lemorzsolódott fiatalokat a felmérés során megkérdeztük a lemorzsolódás közvetlen okairól is. A válaszok megoszlását a 8. táblázat mutatja be.

8. táblázat. A kilencedik és tizedik osztály közötti lemorzsolódás közvetlen okai. A lemorzsolódott fiatalok által megjelölt okok (%)

Okok	Roma fiatalok	Nem roma fiatalok	Eltérés
Túl sokat hiányzott egyéb ok miatt.	43	24	+19
Rosszak voltak a tanulmányi eredményei.	41	36	+5
Úgy érezte, nincs értelme.	34	30	+4
Szabadabb életformát akart élni.	29	24	+5
Gyermeke lett, saját családja lett, terhes lett.	23	9	+14
Dolgozni akart.	19	29	-10
Eltanácsolták az iskolájából egyéb okból.	15	15	0
Fegyelmi problémái voltak.	14	7	+6
Túl sokat hiányzott betegség miatt.	13	11	+2
18 éves elmúlt, már nem iskolaköteles, és nem akart iskolába járni.	12	11	+1
Az iskola túl költséges volt (utazás, tankönyv stb.).	9	16	-7
Az iskola túl messze volt, sokat kellett utazni.	7	8	-1
Családjának szüksége volt rá, hogy otthon segítsen (háztájiban, testvéreke vigyázni stb.).	6	10	-4
Szülei elváltak, vagy más konfliktus volt a családban.	5	4	+1
Eltanácsolták az iskolájából alkohol- vagy drogfogyasztás miatt.	3	1	+2
Másik iskolába küldték, de nem akart oda járni.	3	1	+2
Iskoláját megszüntették, más iskolával összevonták, és nem akart a másik iskolába járni.	2	0	+2
Eltanácsolták az iskolájából rendőrségi ügy miatt.	0	1	0
Nem tudták a kollégiumot fizetni.	0	2	-2
A család elköltözött olyan környékre, ahonnan nem tudott iskolába járni.	0	1	-1
Megbetegedett, vagy betegsége súlyosbodott.	0	1	-1
Iskolájában megszüntették azt a képzési formát, amelyre járt, és nem akart a másiskolába járni.	0	1	-1
Egyéb ok	58	36	+22

Forrás: Életpálya-felmérés 1. és 2. hullám, saját becslések.

A leggyakrabban megjelölt ok az „egyéb”, ami között olyanok szerepelnek, mint „*külföldre ment sportolni*”, de olyanok is akadnak, mint pl. „*nem tetszettem az osztályfőnöknek*.” A többi ok közül a túl sok hiányzás, a rossz tanulmányi eredmények, az értelmetlenség érzése, valamint a szabadabb életforma vonzása a leggyakrabban választott ok. A közvetlen pénzügyi és egyéb költségek (túl költséges volt, nem tudták a kollégiumot fizetni, sokat kellett utazni) aránya viszonylag alacsony. A roma és nem roma fiatalok között több figyelemreméltó különbség mutatható ki a lemorzsolódás szubjektív okai tekintetében. Ahogy a megkérdezett roma fiatalok látják: a lemorzsolódásukban jóval nagyobb szerepet játszanak a hiányzások, de nem a betegség miatti hiányzások. Ez arra utal, hogy a romák lemorzsolódása inkább év közbeni, és inkább előzi meg hosszabb hiányzási periódus. A másik szembetűnő különbség a gyermek születése, terhesség, családalapítás mint megjelölt ok tekintetében tapasztalható: az iskolából kimaradt roma fiatalok 23%-a jelölte meg ezt az okot, míg a nem romák esetében az arány 10% alatt maradt. A harmadik figyelemreméltó különbség az, hogy a kimaradások okaként a magas költségeket inkább a nem roma fiatalok jelölték meg.

7. Összegzés

A TÁRKI–Educatio Életpálya-felmérésének első két adatfelvételi hullámára támaszkodva, új adatokon mutattuk be a roma fiatalok ezredforduló utáni középiskolai továbbtanulási helyzetét. Az elemzést a tizedik osztály első félévéig eljutott (vagy el nem jutott) tanulók vizsgálatára alapoztuk, akiknek a helyzetét nyolcadik évfolyamos koruktól fogva követtük nyomon. A tanulók etnikai hovatartozását szülei nemzetiségi identitása alapján határoztuk meg. Az Életpálya-felmérés egyik újdonsága az volt, hogy a nemzetiségre irányuló kérdésben megengedte a kettős identitás vállalását is. Szülei nemzetiségi önbevallása alapján ily módon a roma fiatalok aránya a mintában közel 8%-os lett.

Kimutattuk, hogy a nyolcadikos roma tanulók kompetenciaeredményei 0,3 szórás egységgel alacsonyabbak, érdemjegyeik pedig átlagosan fél jeggyel alacsonyabbak, mint nem roma társaiké. A tanulmányi eredményekben látható roma–nem roma különbségek nagy része megmarad akkor is, ha azonos kompetenciaeredményekkel rendelkező roma és nem roma tanulókat hasonlítunk össze egymással. Ez származhat a kompetenciatesztek által nem, vagy más súllyal reprezentált készségek különbségeiből, de származhat az általános iskolák diszkriminatív gyakorlatából is.

A nyolcadik osztály elvégzése után a roma tanulók 8%-a nem tanul tovább, szemben a nem roma tanulók 1%-ával. A roma tanulók 58%-a tanul tovább szakiskolában, szemben a nem roma tanulók 23%-ával; 26%-uk tanul tovább szakközépiskolában, 8%-uk pedig gimnáziumban (nem roma társaiknál ezek az arányok 42, illetve 34%-osak). Érettségit adó középiskolában tanul tehát tovább a nem roma fiatalok háromnegyede, míg a roma fiataloknak alig több, mint egyharmada.

A tizedik osztály közepéig a lemorzsolódás, a minta egészét tekintve, ritka esemény. Az etnikai különbségek azonban számottevőek: a roma tanulók 7%-a, a nem roma tanulók 1%-a morzsolódik le. A roma tanulók magasabb lemorzsolódási arányának okai között szerepel a lányok korai terhessége, gyermekvállalása, de a teljes különbségnek ez csak kis részét magyarázza. A roma középiskolások között mindemellett igen jelentős az alacsonyabb szintű oktatási intézménybe irányuló iskolaváltás, ami a nem roma fiatalokra jóval kevésbé jellemző.

Az Életpálya-felmérés következő adatfelvételi hullámai alapján teljesebb képet kaphatunk a roma tanulók lemaradásának mértékéről. A részletesebb elemzések hozzájárulhatnak ahhoz, hogy megértsük, milyen módon halmozódnak fel felnőtt korra az iskolai hátrányok, és milyen tere van a közpolitikának e kedvezőtlen folyamatok megfordításában.

IRODALOM

- Havas G. – Kemény I. 1995: A magyarországi romákról. Szociológiai Szemle, 5. évf. 3. sz.
- Havas G. – Kemény I. – Liskó I. 2002: Cigány gyerekek az általános iskolában. Budapest: Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Janky B. – Kemény I. 2004: Késésben és lemaradóban. A cigányok és az iskola 2003-ban. Beszélő, 2004. 7. sz.
- Kemény I. – Janky B. 2004: Késésben és lemaradóban. A cigányok és az iskola 2003-ban. Beszélő, 2004. 9. sz.
- Kemény I. – Janky B. – Lengyel Gy. 2004: A magyarországi cigányság, 1971–2003. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kertesi G. 2005: Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. In: Kertesi G.: A társadalom peremén. Budapest: Osiris, 173–204. p.
- Kertesi G. – Kézdi G. 1998: A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár. Budapest: Socio-typo.
- Kertesi G. – Kézdi G. 2005: A foglalkoztatási válság gyermekei. Roma fiatalok középiskolai továbbtanulása az elhúzódó foglalkoztatási válság idején. In: Kertesi G.: A társadalom peremén. Budapest: Osiris, 247–312. p.
- Kertesi G. – Varga J. 2004: Iskolázottság és foglalkoztatás. In: Fazekas K. szerk.: Munkaerőpiaci Tükör, 2004. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 49–55. p.
- Kézdi G. 2004: Iskolázottság és keresetek. In: Fazekas K. szerk.: Munkaerőpiaci Tükör, 2004. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 43–49. p.

- Liskó I. 2002: Cigány tanulók a középfokú iskolákban. Kutatás közben sorozat, 234. kötet.
Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Liskó I. 2005: A roma tanulók középiskolai továbbtanulása. Kutatás közben sorozat, 268. kötet.
Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.

Függelék

F1. táblázat. *Részletes regressziós eredmények. Lineáris regressziós modellek az egyes továbbtanulási irányok valószínűségére – teljes minta*

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
R	7,7 [1,0]**	34,8 [2,0]**	-16,4 [1,8]**	-26,1 [1,2]**	7,4 [1,0]**	31,9 [2,1]**	-16,4 [1,8]**	-22,8 [1,3]**	6,7 [1,0]**	19,1 [1,9]**	-16,8 [1,9]**	-9,0 [1,3]**
k					-0,5 [0,1]**	-6,8 [0,5]**	-3,1 [0,5]**	10,3 [0,5]**	-0,2 [0,1]	-1,5 [0,4]**	-2,5 [0,6]**	4,3 [0,4]**
k ²					0,4 [0,1]**	0,5 [0,3]	-3,0 [0,4]**	2,1 [0,4]**	0,5 [0,1]**	1,1 [0,3]**	-2,9 [0,4]**	1,4 [0,3]**
d					0,2 [0,6]	1,3 [2,7]	-3,0 [3,3]	1,4 [3,2]	0,2 [0,6]	2,1 [2,3]	-2,5 [3,3]	0,1 [2,7]
d ²					-0,1 [0,3]	-1,4 [1,4]	1,6 [1,8]	-0,1 [1,8]	-0,1 [0,3]	-2,3 [1,2]	1,4 [1,8]	1,0 [1,5]
sni					1,2 [0,6]	9,9 [2,0]**	-6,0 [2,0]**	-5,0 [1,7]**	1,2 [0,6]	10,5 [1,8]**	-5,6 [2,0]**	-6,1 [1,6]**
o_mat									0,2 [0,2]	-2,3 [0,6]**	-1,1 [0,8]	3,1 [0,7]**
o_nyt									0,4 [0,2]*	-2,9 [0,8]**	-2,3 [1,0]*	4,7 [0,8]**
o_irod									-0,2 [0,2]	-4,5 [0,8]**	-0,3 [1,0]	5,1 [0,8]**

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
o_magat									-0,4 [0,2]	0,2 [0,7]	1,6 [0,9]	-1,4 [0,7]*
o_szorg									0,3 [0,3]	1,2 [0,8]	-4,9 [1,0]**	3,4 [0,8]**
o_atlag									-1,9 [0,5]**	-19,4 [1,3]**	5,6 [1,5]**	15,8 [1,2]**
Konstans	0,7 [0,1]**	23,3 [0,5]**	42,0 [0,6]**	34,0 [0,6]**	0,1 [0,2]	21,8 [1,1]**	45,8 [1,3]**	32,4 [1,2]**	6,6 [1,1]**	125,6 [3,0]**	49,5 [3,5]**	-81,6 [2,5]**
Elemiszám	9881	9881	9881	9881	9879	9879	9879	9879	9879	9879	9879	9879

Forrás: Életpálya-felmérés 1. és 2. hullám

Megjegyzés: (1), (5), (9): nem tanul tovább; (2), (6), (10): szakiskolában tanul tovább; (3), (7), (11): szakközépiskolában tanul tovább; (4), (8), (12): gimnáziumban tanul tovább. Független változó: adott továbbtanulás-kategória dummy (0 vagy 100 értékkel). A magyarázó változókról lásd az 5. táblázat előtti bekezdést a főszövegben.

A [] zárójelben a heteroszkedaszticitás-robosztus sztenderd hibákat tüntettük fel. * 5%-on szignifikáns, ** 1%-on szignifikáns.